

можливо навіть, небуттю, котрому сам Сократ надав перевагу. Очевидно місія етики і сьогодні, як і 25 століть тому – не в примноженні та вдосконаленні знань про людину, а в самому народженні Людини – істоти, здатної перевершувати саму себе в своєму бутті, ставати Іншим.

Література

1. Малахов В.А. Етика спілкування: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2006.
2. Левінас Е. Між нами: Дослідження думки-про-іншого. – К., 1999.
3. Батищев Г.С. Найти и обрести себя. Особенности культуры глубинного общения // Вопросы философии. – 1995. – №3. – С.103-129.
4. Зізіулас Йоан. Буття як спілкування. Дослідження особистості і Церкви. – К., 2005.

Г.Т.Гнатищак

ПРОБЛЕМА ДИСКУРСИВНОЇ ЕТИКИ У ФІЛОСОФІЇ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА

У статті здійснено аналіз комунікативної концепції Ю. Габермаса в контексті розгляду його вчення про етику дискурсу. Висвітлено основні положення даної концепції. Розкрито значення етичної проблематики для сучасного суспільства.

Важливого значення має звернення Ю. Габермаса до морально-етичних проблем у межах його теорії комунікативної дії. Це проявляється у розробці разом із К.-О. Апелем, М. Ріделем і В. Кульманом комунікативної етики та у зверненні до всебічного вивчення можливостей вивільнення „продуктивних сил комунікації” як „комунікативної раціоналізації життєвого світу”.

Випробувавши діалектику, феноменологію, аналітичну філософію, герменевтику, критику ідеології, системний підхід, теорію інтеракції і перформативності і навіть психоаналіз, врешті Габермас робить спробу перетворити етику на метод філософії [3, 336]. Сьогодні все частіше замислюються над тим, як втілити справедливість у кожному конкретному вчинкові. Результатом є розробка не стільки загальної теорії моралі, всезагальні норми якої взагалі-то принципово не змінюються, як і закони логіки, ось вже два тисячоліття, скільки побудова таких дискурсів в науці, політиці, бізнесі й т. п., в які вбудована етика, етика позитивна, а не забороняюча, прескриптивна, а не нормативна. Етичні вимоги із зовнішніх засуджень стають конкретними рекомендаціями, які визначають вироблення результатів, вони вбудовані в дискурс і діють всередині нього, сприяють таким рішенням, які є не тільки інструментальними, але й етичними.

Спроба обґрунтувати етику в формі моральної аргументації, на думку Габермаса, може мати успіх лише в тому випадку, якщо між встановленими логікою моральних суджень критеріями значимості і вирішенням моральних проблем в житті матиме місце деяка відповідність. Габермас для реалізації цієї програми розробив теорію комунікативної дії, яка доповнює, як він вважав, класичні теорії [3, 337], які спираються на такі типи абсолютної дії як влада, праця, мова. „Комунікативними я називаю такі інтеракції, в яких їх учасники узгоджують і координують плани своїх дій; при цьому досягнута в тому чи іншому випадку згода вимірюється інтерсуб’єктивним визнанням претензій на значимість” [7, 46]. При цьому виникають претензії на істинність, правильність і правдивість згідно з тим, чи посилаються учасники комунікації на стан справ у об’єктивному світі, на соціальні норми або на власне почуття, наприклад, справедливості.

Габермас, як і Апель, стоїть на позиції необхідності трансцендентального обґрунтування норм і цінностей, переосмислюючи при цьому кантівську філософію практичного розуму в рамках комунікативної теорії і комунікативної етики. При цьому висувається також завдання виявлення єдності між теоретичним і практичним розумом і здатністю судження. Габермас з цього приводу зауважує: „Можна видатися старомодним, проте я вважаю, що ми, подібно до Канта, і сьогодні все ще стоїмо перед проблемою пояснення: в чому полягає процедура, за допомогою якої може бути досягнута єдність об’єктивованого знання, моральної свідомості і здатності естетичного судження” [Цит. за: 2, 30].

Габермас виходить з того, що норми і цінності повинні вироблятися шляхом обговорення, дискурсу. При цьому необхідний певний масштаб у вигляді *метанорми*, за допомогою якої можна було б оцінити і перевірити на істинність результати обговорення і досягнутий консенсус. При цьому дискурсивна або комунікативна етика є когнітивною етикою. Вона прагне відповісти на питання про те, як можна обґрунтувати нормативні висловлювання. При цьому нормативна правильність розуміється за аналогією з істиною. Комунікативна теорія, отже, прагне до відродження дихотомії істини і заблудження стосовно цінностей і норм, яка була забута позитивістською методологією.

За відправну точку береться факт існування в плюралістичному суспільстві конституційної держави. Самий це суспільство розглядається як результат тривалого процесу секуляризації і модернізації. Воно передбачає егалітарний тип взаємодії між моральними суб’єктами, які домовляються (не дивлячись на відмінність уявлень про „благі життя”) про справедливе і нормативно регульоване спільне існування. Саме існування плюралістичного суспільства ґрунтується на певних засновках, порушення яких може змінити умови морального судження і поведінки.

Набір універсальних умов, які лежать в основі комунікативної взаємодії в соціумі такого виду, Габермас і називає етикою виду. Тобто етикою, яка знаходиться по ту сторону множинності форм культурного життя і дозволяє

всім учасникам соціальних інтеракцій ідентифікувати себе в якості членів цього суспільства та й взагалі людей. Вона включає в себе розуміння партнера по комунікації як автономне, вільне, індивідуальне „Ти”, яке перебуває із рівним йому „Я” у взаємно симетричних відносинах взаємодії і взаємного визнання. Тим самим утворюється соціальний, комунікативно-мовний зв'язок, який не перекладається ні на натуралістичну мову науки, яка пояснює цей процес як природний, (де немає місця іншій особі), ні на мову ринкової взаємодії. Своєю чергою, формування автономної, вільної особистості, яка може підпорядковувати себе нормам, нести відповідальність за свої вчинки і виступати в якості рівноправного партнера в соціальних взаємодіях, передбачає можливість бути самим собою. Ця формула, яку Габермас виводить від С. К'еркегора, означає, що людина має можливість взяти на себе моральне керівництво своїм життям.

Етика дискурсу передбачає апеляцію в рішенні моральних питань до необмеженої спільноти. Вона є спробою дати відповідь на новий етичний запит, показати, як в сучасних умовах можлива глобальна етика чи як моральний вибір може бути дієвим, відповідальним і справедливим.

Габермас висуває *п'ять ключових процесуальних вимог етики дискурсу*:

1) Жодна зі сторін, які зачіпаються предметом обговорення, не повинна виключатися із дискурсу (*вимога спільності*);

2) Всі учасники повинні мати рівну можливість висувати і критикувати претензії на загальну значимість в ході дискурсу (*автономія*);

3) Учасники повинні бути готовими і здатними відчувати претензії інших на загальну значимість (*прийняття ідеальних ролей*);

4) Існуючі між учасниками відмінності в сенсі володіння владою (або силою) повинні бути нейтралізованими, так щоб ці відмінності не впливали на вироблення консенсусу (*владна, або силова, нейтральність*);

5) Учасники повинні відкрито роз'яснювати свої цілі та наміри і в ході дискурсу утримуватися від стратегічних дій з їх досягнення і здійснення (*прозорість*).

У суспільстві, що дотримується цієї моделі, громадянство визначалося б у термінах участі в публічних дебатах. Участь означає в даному випадку дискурсивну участь. Крім того, участь означає тут також відсторонену участь, оскільки комунікативна раціональність вимагає прийняття ідеальних ролей, владної (силової) нейтральності і т. д.

Взаємне визнання учасників комунікації як рівних, у розумінні визнання рівних шансів компетентних учасників на раціональну аргументацію у дискусії, є специфічною трансцендентальною підвалиною комунікації. Тобто тією базовою моральною інтуїцією, яку всі учасники життєвого світу вже завчасно імпліцитно приймають. Вступаючи у комунікацію, ми вже заздалегідь погоджуємося з тим, що інший може раціонально обґрунтувати свою думку або навести раціональні аргументи проти нашої.

Габермас вказує на „неможливість позбутися тих загальних передумов, яким завжди вже підпорядкована наша повсякденна комунікативна практика” [8, 195]. Вплив позамовних примусів може розповсюджуватися і на сферу комунікації. Проте він не є іманентно притаманним цій сфері і може осмислюватися в її межах лише як примус, який спотворює комунікацію (експліцитний або імпліцитний). Позбавлення від таких зовнішніх примусів може бути досягнуте на шляху встановлення відповідних правил комунікації, головними з яких є симетричний розподіл шансів між партнерами при виборі та використанні мовних актів і слідування принципу „кращого аргументу”.

Габермас розробив класифікацію типів „абсолютної дії”, серед яких він виокремлює стратегічні, норморегулюючі та комунікативні дії. Якщо люди орієнтуються виключно на успіх, на результати своїх дій, то вони прагнуть здійснити економічний тиск та інші засоби примусу на оточуючих. Такі стратегічні дії викликані інтересами індивіда, який живе в заданих середовищем умовах і, щоби вижити, змушений, долаючи спротив зовнішнього світу й інших особистостей, силою реалізувати свої інтереси. Тобто, на цьому рівні одна сила визначається й обмежується іншою силою. Тут є сила, але немає ні істини, ні справедливості.

Габермас піддає ревізії критику філософії розуму з точки зору волі, екзистенції та лібідо. Він не погоджується з тим, що розум є іграшкою в руках сліпої волі, прагматичного інтересу або соціальних інститутів. Проте він вважає, що інструментальний розум, що відокремився від моральних цінностей, справді вже перестає служити людині і навіть обертається проти неї самої. Він хотів би, як про це свідчить назва однієї з його книг, пов'язати разом „розум, моральність і демократію”. Він хотів, щоби ця мрія не залишалася утопією і тому шукав місце, де б вони з'єднувалися. І знайшов його в комунікативних діях, які призначені для того, щоб досягти згоди, взаєморозуміння і визнання в процесі перемовин, обміну думками та їх обґрунтуваннями.

Принциповою для етики дискурсу стає ідея надання переваги комунікативній дії поряд із стратегічною. Габермас так визначає відмінність між стратегічною і комунікативною дією: „В той час, як у стратегічній дії один впливає на іншого емпірично, загрожуючи застосуванням санкцій або зображаючи перспективи винагороди, в комунікативній дії один пропонує іншому раціональні мотиви приєднання до нього в силу скріплюючого ілюктивного ефекту, яким володіє запрошення до мовного акту” [Цит. за: 5, 28]. Сама процедура дискурсу представлена Габермасом як реальна розмова, яка залучає якомога більшу кількість учасників.

Габермас зазначає, що у стратегічних діях „один учасник інтеракції здійснює емпіричний вплив на іншого” (загрожуючи іншому санкціями або ж обіцяючи винагороду). Таким чином, не можна сказати, що комунікація відноситься до досвіду визнання, як він описаний Гегелем в діалектиці пана і раба. Швидше, це дещо проміжне між інтелегібельними й інтенсивними,

силовими актами. Комунікативні дії спираються на інтенсивність мовленнєвих актів – перформативів, коли мовець бере на себе зобов'язання добиватися виконання своїх претензій. По відношенню до претензій на істинність і правильність мовець наводить раціональні аргументи в якості гарантії, тобто дискурсним шляхом добивається визнання слухачів і тим самим забезпечує об'єднання планів дій різних людей.

Габермас виражає відмінність між пізнавальним й ціннісним судженнями. На перший погляд, ті й інші об'єктивні, і це створює ілюзію їх схожості. Насправді факти незалежні стосовно мовця в іншому смислі, ніж соціальні норми. Факти існують і „роблять свою справу” незалежно від визнання мовця, а норми існують лише тому, що вони визнаються мовцями і слугують правилами їх дій. На цій підставі Габермас заперечує позитивістську теорію моральних суджень, яка ґрунтується на отождненні їх з пізнавальними. Він вважає, що ефективні й тривалі моральні норми проходять процедуру легітимації, тобто обґрунтування і виправдання з точки зору справедливості.

Теорія аргументації в сфері моральних суджень може бути реалізована лише в сфері „неформальної логіки” практичного дискурсу, оскільки згода в морально-практичних питаннях не пов'язана прямо з емпіричними підтвердженнями і спирається на універсальний принцип моралі, який виконує функцію, подібну до тієї, що забезпечує „принцип індукції” в пізнанні [3, 338]. Роль такого принципу відіграє „категоричний імператив” І. Канта. Після суперечок, під час яких вказували на недолік формалізму кантівської етики, він утвердився саме в ролі принципу універсальності, що вказує на загальну значимість моральних норм і виключає ті з них, котрі не отримують кваліфікованого схвалення. На думку Габермаса, принцип універсалізації не є достатнім для того, щоб моральні норми мали форму безумовно обов'язкових висловів. Універсальні норми можуть стати всезагальними правилами дій, якщо вони отримують визнання з боку всіх особистостей, до яких вони мають відношення. Досвід визнання Габермас пов'язує з тим, що всезагальне схвалення досягається у випадку, якщо норми пізнавальним чином втілюють інтерес, спільний для всіх особистостей, яких він зачіпає [3, 338]. Досвід морального визнання є принципово комунікативним. Якщо об'єктивні наукові і навіть інтенціональні висловлювання в принципі можуть досягатися самотнім суб'єктом, то, „згідно з етикою дискурсу, та чи інша норма лише в тому випадку може претендувати на значимість, якщо всі, до кого вона має стосунок, як учасники практичного дискурсу досягають (або могли б досягти) згоди в тому, що ця норма має силу” [Цит. за: 3, 338].

Моральні питання, на думку Габермаса, не можуть вирішуватися монологічним шляхом, а вимагають колективних зусиль. Недостатньо розуміти справу так, що кожна людина самотійно приходить до визнання моральних норм і після цього „голосує” за їх прийняття; на думку Габермаса, потрібна реальна аргументація учасників для досягнення консенсусу. Таким чином,

він розуміє категоричний імператив як пропозицію для колективного обговорення. Тільки в цьому випадку моральні норми набудуть зв'язку з особистим інтересом, котрий, своєю чергою, на форумі громадськості отримує оцінку з боку інших особистостей.

На думку Габермаса, етика дискурсу повністю базується на двох припущеннях. По-перше, на тому, що претензії на нормативну значимість володіють когнітивним смислом і можуть розглядатися подібно до претензій на істинність. І, по-друге, що обґрунтування норм і приписів вимагає здійснення реального дискурсу і можливе в кінцевому підсумку не як монологічне, не у формі гіпотетично розіграного в умі обміну аргументами, а як реальний діалог, значення якого розкривається в конкретній соціальній практиці [6, 108].

Габермас разом з Апелем розробляє концепцію етичного дискурсу в суспільстві, що глобалізується. При цьому вони використовують дослідження Лоуренса Колберга про стадії морального розвитку. Згідно з цією теорією, існує три найважливіших рівні морального розвитку особистості: доконвенційний, конвенційний і постконвенційний. Ці рівні характеризують моральний розвиток індивідів і слугують зручним засобом для їх класифікації.

Розвиваючи концепцію Колберга, Габермас визначає такий рівень моральної свідомості як сьому стадію. На цьому ступені в якості ідеалу передбачається, що універсальний характер максими дії як норми встановлюється не шляхом виключно мисленнєвої операції індивіда, який володіє автономною совістю, а шляхом конкретного взаєморозуміння між людьми, які приймають участь у комунікації в умовах „моральної і політичної свободи всіх членів гіпотетичної світової спільноти” [Цит. за: 2, 72].

Сьома стадія моральної здатності судження виступає також в якості кінцевої стадії можливого розвитку комунікативної компетенції в рамках реальної спільноти й інтеграції людей. Цій стадії відповідає імператив: „Чини так, ніби ти є членом ідеальної комунікації” [2, 72].

Таким чином, в комунікативній теорії виникає завдання зняття традиціоналістської (конвенційної) моралі на основі створення постконвенціоналістської, або універсалістської етики. „Універсалістською, – пише Габермас, – в кінцевому підсумку ми називаємо етику, котра стверджує, що цей (або схожий) моральний принцип виражає не тільки інтуїції певної культури чи епохи, а є загальнозначимим” [Цит. за: 2, 74].

Задум Габермаса полягає в тому, щоб використати для підтвердження і розвитку етики дискурсу поняття „конструктивного навчання”, яке розробили Піаже і Колберг, а також проінтерпретувати отримані ними результати на основі теорії комунікативної дії. Габермас формулює ключовий принцип етики дискурсу: „Кожна дієва норма повинна задовольняти ту умову, що прями й побічні дії, які загальне слідування їй матиме для задоволення інтересів кожного окремого індивіда, можуть без будь-якого примусу прийматися всіма, до кого

вона має відношення” [Цит. за: 4, 218]. Сформульований принцип містить три суттєвих критерії: когнітивізм, універсалізм та формалізм.

Проте, моралізація містить загрозу заперечення існуючого стану речей. Л. Вітгенштайн сказав з цього приводу, що книги з етики подібні до вибуху бомби, бо вони знищують усі решта книги. Це підтверджують і релігійно-моралістичні твори Л. Толстого, який засуджував письменників і вчених за те, що їх заняття не сприяють перемозі добра над злом. Моральне викриття і пошуки справедливості могли б призвести до тотального протесту. Розуміючи це, Габермас шукає таку форму реалізації моралі, котра, руйнуючи „природні” (що склалися на ґрунті практичних інтересів та соціальних інститутів) норми і вимоги, стала б новою основою узгодженого життя людей. Норми моралі Габермас визначає як універсальні регулятиви норм соціальних дій. Останні поділяються на фактичні та варті бути визнаними. Тепер вже недостатньо „поваги до законів”, необхідне моральне виправдання. При цьому моральні дії претендують на те, щоб залагоджування конфліктів ґрунтувалося на розумно обґрунтованих судженнях. Завдяки зв’язку з аргументацією мораль набула автономії, якої не мала раніше, коли вона інтерпретувалася в понятті блага, що спирається на певну культурну очевидність і таким чином пов’язує мораль із життям. „Моральна точка зору, – пише Габермас, – не може набуватися в якому-небудь „першому” принципі або в якомусь „останньому” обґрунтуванні, тобто за межами кола самої аргументації. Силою виправдання володіє лише дискурсивна процедура підтвердження претензій на нормативну значимість” [Цит. за: 3, 365].

Таким чином, етика завжди звернена до індивіда і є формою орієнтування людини в світі. Вона включає в себе рефлексію загальноприйнятих моральних норм. Тільки дистанціювання від загальних моральних норм, рефлексія над своїми, здавалося б, незаперечними переживаннями, сприяють врівноваженій, стриманій поведінці. Звідси інша важлива особливість етики – це мистецтво керування собою, здатність контролювати і стримувати себе від безпосередніх реакцій. Це має мало спільного з аскетизмом, що є технологією реалізації універсальної моралі. Етичне орієнтування є поведінкою в мінливому світі та регулюванням себе згідно з обставинами.

Отже, розробляючи універсалістську етику, Габермас прагне до символічної реконструкції моральності в формі моралі, враховуючи при цьому гегелівську критику кантівської етики. Цінності життєвого світу реформуються як норми, обґрунтовані в практичному дискурсі, де місце категоричного імперативу займає метод моральної аргументації. Дискурсивно-етична стратегія спрямована на те, щоб отримати універсалістську мораль із всезагальних засновків аргументації. Останні ж визначаються не імперативом „хорошого життя”, який відноситься до життєвого світу, або конкретних історичних життєвих форм, а імперативом справедливості в його комунікативно-прагматичному вираженні (тобто симетричні відносини в комунікації).

Література

1. Дёмина Л. А. Идеи неформальной логики и теория аргументации // *Вызовы современности и философия: Материалы „Круглого стола”*, посвященного Дню философии ЮНЕСКО. Кыргызско-Российский Славянский университет / Под общ. ред. *И.И. Ивановой*. – Бишкек, 2004. С.225-234.
2. Ермоленко А. Н. Трансцендентально-прагматическое обоснование этических норм и ценностей в коммуникативной теории // *Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия)*. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 13–97.
3. Марков Б. В. Мораль и разум. Послесловие // *Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие*. – СПб, 2000. – С. 287–377.
4. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества. – М., 2002. – 326 с.
5. Серёдкина Е. В. Принцип универсализации в этике дискурса // *Формирование гуманитарной среды и внеучебная работа в вузе, техникуме, школе: материалы V регионал. научно-практической конференции*. – Пермь, 2003. – Т. 1. – С. 108–142.
6. Фурс В. Н. Коммуникативно-теоретическая модификация философской рациональности в концепции Юргена Хабермаса // *Философия эпохи постмодерна*. – Мн.: Красико-принт, 1996. – С. 98-116.
7. Хабермас Ю. Модерн – незавершённый проект // *Вопросы философии*. – М.: Наука, 1992. – № 4. – С. 40–52.
8. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб., 1998. – 379 с.

Г.В.Охріменко

ЕТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДОБРА ТА ЗЛА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ 16 СТ. (НА ПРИКЛАДІ ТВОРІВ ПРЕДСТАВНИКІВ ОСТРОЗЬКОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ОСЕРЕДКУ)

У статті розглядається питання осмислення етичних категорій добра та зла в полемічних творах представників Острозького культурно-освітнього осередку кінця 16 століття. Акцентується увага на висвітленні цих категорій через підкатегорії „гріх”, „благодать”, „вірність”, „зрада” тощо.

Серед важливих проблем ренесансної філософії була проблема свободи волі, яка формулювалася як питання про свободу людини в своїх діях, право вибору між добром і злом.